

Olejarczuk, Andrzej

Towarowość małopolskiej produkcji zbożowej w XVI wieku : próba rejonizacji

Przegląd Historyczny 64/4, 729-740

1973

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ANDRZEJ OLEJARCZUK

Towarowość małopolskiej produkcji zbożowej w XVI wieku Próba rejonizacji

Popyt na rynkach zagranicznych stanowił w Polsce XVI w. silny bodziec rozwoju produkcji zbożowej. Rozwój ten dokonywał się przez zwiększanie areалу uprawnego, produkującego na potrzeby rynkowe, nie zaś drogą zwiększania wydajności. Gospodarstwem z założenia nastawionym na produkcję towarową był folwark, który obszarem przewyższał znacznie gospodarstwa chłopskie, dysponując do tego darmową robocizną. Toteż w ciągu XVI w. rośnie liczba folwarków i ich areal¹, rośnie globalna produkcja zbóż i ich eksport na Zachód. Potencjalna nadwyżka towarowa, a więc ta część plonów, która pozostaje po odliczeniu ziarna na siew i na konsumpcję własną (tzn. rodziny właściciela i służby folwarcznej) była uzależniona głównie od rozmiarów gospodarstwa i od liczby osób, które musiało ono wyżywić bezpośrednio. Przeciętny folwark szlachecki przewyższał kilkakrotnie arealem średnie gospodarstwo chłopskie. Przy tym na jeden jego łan przypadało mniej osób do wyżywienia. Dzięki temu folwark uzyskiwał znacznie większe nadwyżki towarowe (zarówno w wielkościach bezwzględnych jak w procentach) niż gospodarstwa chłopskie. To z kolei czyniło go znacznie odporniejszym na wahania urodzaju. Teoretyczne możliwości produkcji towarowej gospodarstw chłopskich, trzech umownych typów (1, 1/2 i 1/4 łana chełmińskiego) oraz przeciętnego folwarku szlacheckiego ilustruje tabela 1, sporządzona w oparciu o wyniki badań A. Wyczańskiego².

Zestawienie to wykazuje przewagę folwarku nad gospodarstwami kmiecymi w bezwzględnej masie towarowej. Spośród gospodarstw kmiecych wyróżnia się kategoria jednołanowa. Możliwości gospodarstw pół-, a zwłaszcza ćwierćłanowych są znikome, chociaż i one muszą zbywać część plonów dla uzyskania pieniędzy, potrzebnych m. in. na pewne świadczenia względem dworu. Przewagę folwarku szlacheckiego powiększała jeszcze możliwość samodzielnego organizowania transportu (zwłaszcza w przypadku wielkiej własności) oraz zwolnienia od ceł. Bez obawy popełnienia poważniejszego błędu można chyba stwierdzić, że gospodarka chłopska związana była, w ramach swoich skromnych możliwości, głównie z rynkiem wewnętrznym, zaopatrując miasta, natomiast eksportowy rynek gdański zaopatrywany był przede wszystkim zbożem z dóbr szlacheckich

¹ Por. A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580*, Warszawa 1960, s. 84 n.

² Dane dotyczące gospodarstw kmiecych przyjęte dla r. 1565, według A. Wyczańskiego, *Próba analizy matematycznej ekonomiki gospodarstwa chłopskiego w Polsce XVI—XVII w.*, [w:] „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego” t. VIII: *Materiały konferencji w Rogowie 16—18 września 1964*, s. 343. Dane dotyczące folwarków przyjęte dla okresu 1557—1580 według A. Wyczańskiego, *Studia*, s. 189, 196.

(produkujących również na potrzeby rynku wewnętrznego). Decydujący w skali kraju wpływ na rozwój produkcji zbożowej, a w dalszej konsekwencji na ukształtowanie się systemu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, miał rosnący popyt na zboże w Europie Zachodniej. Wywóz dokonywał się głównie przez Gdańsk, toteż odległość od niego i dostęp do spławnych rzek stanowiły generalny czynnik intensywności produkcji

Tabela 1

TOWAROWOŚĆ GOSPODARSTW KMIĘCYCH I FOLWARKÓW SZLACHECKICH

Wielkość gospodarstwa w łanach	% występowania gospodarstw	Towarowość	
		hl	% produkcji
1 (7 osób, 2 konie)	10,5	67	51
a) z własnym piwem		59	45
0,5 (5 osób, 1 koń)	87,5	26,3	40
a) z własnym piwem		18,8	28
0,25 (5 osób 1 koń)	2	0,9	3
a) bez konia		7,9	24
b) z własnym piwem		0,4	1
Folwark 3,6 (12 osób, 5 koni)	wielkość	250,09	50—72
Folwark 4 (13 osób, 3 konie)	przeciętna		

Podstawa: A. Wyczański, *Próba analizy matematycznej*, s. 343.

towarowej. Te ogólne stwierdzenia przyjęte są powszechnie w literaturze przedmiotu³.

W niniejszym artykule podjęto próbę zbadania towarowości produkcji zbożowej, jej rejonizacji i czynników stymulujących, na przykładzie Małopolski⁴. Dzielnica ta wydaje się szczególnie odpowiednia do tego typu rozważań ze względu na duże oddalenie od rynku gdańskiego, a tym samym mniejszy jego wpływ na stosunki lokalne. Udział w spławie wiślanym Małopolski w porównaniu z innymi dzielnicami ilustruje poniższa tabela 2⁵.

³ W skali ogólnopolskiej zagadnienie to omawiają m.in. S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962; T. Chudoba, *Rozwój rynku zbożowego dorzecza Wisły w XVI w.*, (maszynopis pracy doktorskiej w Bibliotece IH UW). Badania lokalnych rynków zbożowych są jak dotąd słabo rozwinięte. Wymienić tu należy: T. Chudoba, *Warszawski rynek zbożowy w XVI wieku*, „Rocznik Warszawski” t. VI, 1967. Rynek małopolski nie doczekał się odrębnego opracowania. Częściowo problem jego poruszają: A. Podraza, *Rola gospodarcza Małopolski w okresie od XVI do XVII wieku*, [w:] *Kraków i Małopolska przez dzieje*, red. C. Bobińska, Kraków 1970 i J. Małecki, *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku*, Warszawa 1963. Dla późniejszego okresu fundamentalne znaczenie ma praca: H. Madurowicz, A. Podraza, *Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław 1958.

⁴ W pracy niniejszej Małopolska rozpatrywana jest jako obszar województw: sandomierskiego, lubelskiego i krakowskiego, bez starostwa spiskiego i księstwa sieradzkiego. Na temat pojęcia Małopolski por. A. Podraza, *Rola gospodarcza Małopolski*, s. 33 n.

⁵ Na podstawie tabeli u R. Rybarskiego, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu* t. II, Warszawa 1958, tabl. 4 Mazowsze oznacza tu obszar województw: plockiego, rawskiego, mazowieckiego. Wielkopolska Wsch. obejmuje województwa: sieradzkie, łęczyckie, kaliskie, brzesko-kujawskie i ziemię dobrzyńską.

Tabela 2

WYWÓZ ZBOŻA PRZEZ KOMORĘ WŁOCŁAWSKĄ W LATACH 1556—1576

Terytorium \ Rok	1556	1568	1575	Przeciętnie
Pow. stężycki	54,5	283	408	250
radomski	615,5	71	403	363
sandomierski	702,5	754	990,5	815
Różne woj. sandomierskie	216	362	98	225
Razem woj. sandomierskie	1 588,5	1 470	1 899,5	1 652
Ziemia łukowska	63,5	246	248,5	184
Kazimierz	—	190	216	203
Pow. lubelski	713	534	491	579
Razem woj. lubelskie	776,5	970	950	898
Woj. krakowskie	143	96	—	119
Mazowsze	6 326,5	8 094,5	6 676	70 302
Wielkopolska Wsch.	2 203	1 045,5	1 390	1 546

Podstawa: R. Rybarski, op. cit. t. II, tabl. 4.

Tabela nie uwzględnia zachodniej Wielkopolski, związanej raczej z rynkiem szczecińskim, oraz Prus Królewskich, położonych poniżej komory wrocławskiej. Wśród pozostałych dzielnic Małopolska zajmuje niczym nie wyróżniającą się pozycję, przy czym południowa jej część (woj. krakowskie i niektóre powiaty woj. sandomierskiego) w zasadzie nie bierze udziału w splotwie. Częściowym wyjaśnieniem tego zjawiska może być duża odległość od Gdańska. Wywóz zboża poza granice Polski drogą lądową był znikomy, jak wskazują notowania komór małopolskich, nie istniał więc konkurencyjny dla gdańskiego rynek eksportowy. Można też wiązać z południową Małopolską część obrotów Kazimierza Dolnego.

Nasuwa się więc pytanie, czy w południowej Małopolsce produkcja zbożowa nie miała charakteru towarowego? Czy inne czynniki ekonomiczne poza chłonnością rynku gdańskiego, nie wpływały na towarowość rolnictwa? Czy można dokładniej ustalić rejonizację produkcji towarowej zbóż?

Głównym dostarczycielem zboża towarowego, gospodarstwem z założenia i niezależnym od kategorii dóbr nastawionym na produkcję rynkową był folwark. Można więc przypuszczać, że występowanie folwarku na danym terenie jest w przybliżeniu wprost proporcjonalne do towarowości produkcji zbożowej. Nie tyle zaś częstotliwość występowania, co stosunek liczby łań folwarcznych do liczby wszystkich łań uprawnych na danym terenie. Wielkość tę potraktować można jako wskaźnik towarowości produkcji zbożowej. Pewne wątpliwości nasuwa tu określenie łań⁶. Był on bardziej jednostką gospodarczą, niż precyzyjną jednostką miary powierzchni, ale wobec dużej ilości danych, różnice wzajemnie się znoszą

⁶ Por. F. Piekosiński, *O łańach w Polsce wieków średnich*, RAU whf t. XXI, Kraków 1888; E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936; S. Śreniowski, *Uwagi o łańach w ustroju folwarczno-pańszczyźnianym wsi polskiej*, KHKM 1955, z. 2.

i w przybliżeniu można przyjąć jego wielkość na *ca* 17 ha (na tyle szacuje się łąn mniejszy, chełmiński, stosowany na ogół w Małopolsce).

Wybór bazy źródłowej niniejszych obliczeń podyktowany był jakością informacji. Najpełniejsze źródło statystyczne dla XVI w., księgi poborowe, które uwzględniają wszystkie kategorie dóbr, nie zawierają niestety informacji na temat folwarków. Uniemożliwia to przyjęcie ich za podstawę obliczeń. Drugim źródłem tego typu są lustracje królewszczyzn.

Zawierają one informacje zarówno o gospodarstwach kmiecych, jak i o folwarkach, co pozwala na obliczenie współczynnika ufolwarczenia. Z tego względu posłużyły one za podstawę niniejszych obliczeń. Wykorzystana została pierwsza lustracja, przeprowadzona w latach 1564—65, jako najpełniejsza i najbardziej wiarogodna⁷. Inne źródła, np. inwentarze dóbr szlacheckich, ze względu na wyrywkowość i ograniczoność informacji nie mogły zostać uwzględnione.

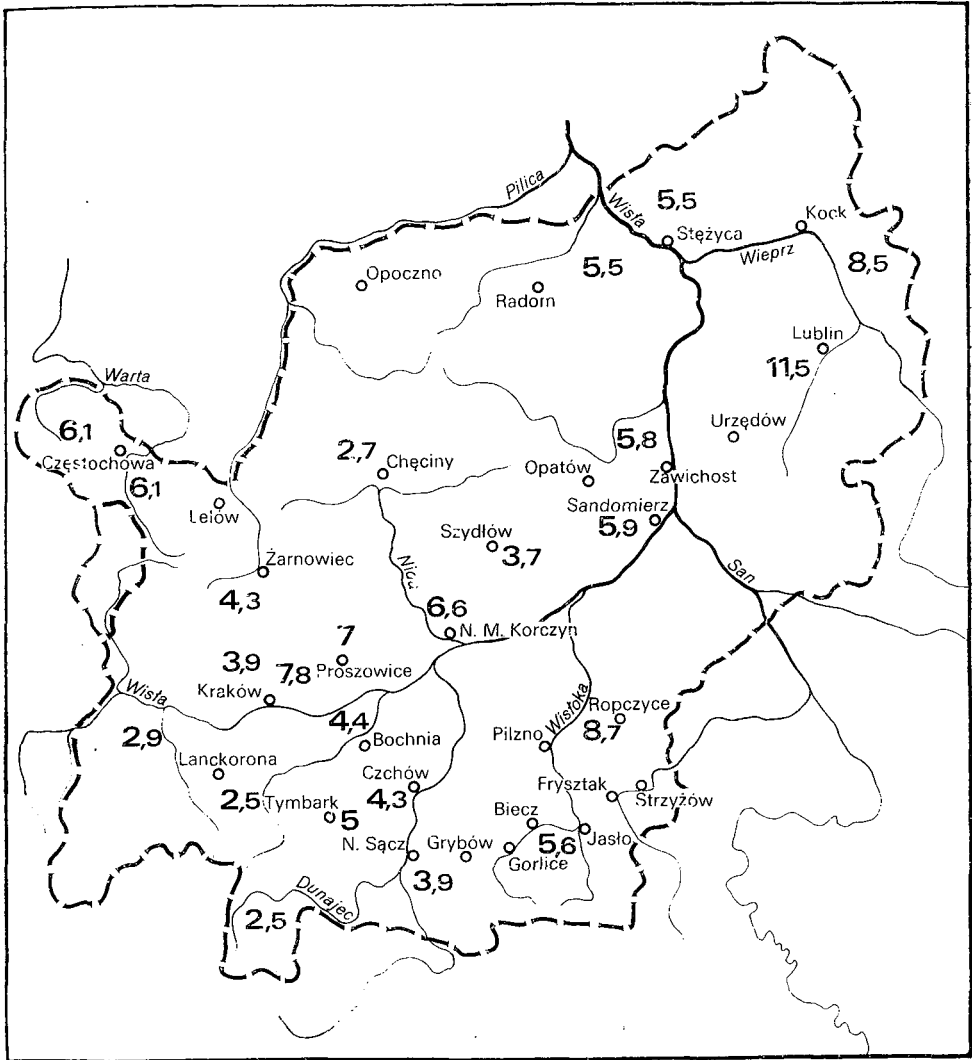
Oparcie się na materiale lustracyjnym ma swoje minusy. Zasadniczym mankamentem jest ograniczenie podstawy badawczej do jednej kategorii własności, stanowiącej średnio poniżej 10% wszystkich dóbr ziemskich. Stosunki gospodarcze w królewszczyznach różniły się od stosunków panujących w dobrach kościelnych czy szlacheckich (magnackich), można jednak przyjąć, że zachowywały wspólną z nimi specyfikę regionalną. Z tego względu lustracje mogą być wykorzystane do badania stopnia ufolwarczenia w różnych regionach Małopolski, przy czym istotne będą wzajemne proporcje współczynnika a nie wartości bezwzględne⁸.

Innym ograniczeniem, jakie implikuje materiał lustracyjny jest położenie królewszczyzn. Były one rozrzucone na terenie Małopolski dość nierównomiernie. Szczególnie ubogie w dobra królewskie były powiaty opoczyński (w woj. sandomierskim) i urzędowski (w woj. lubelskim). Z tego powodu nie zostały one uwzględnione w niniejszych obliczeniach. Pozbawiony królewszczyzn był również duży obszar obejmujący zachodnią i południową część powiatu radomskiego oraz północno-zachodnią część Sandomierszczyzny. Dodatkowe zawężenie podstawy terytorialnej rozważań wynika z pominięcia przez lustratorów dóbr na terenie powiatu łukowskiego oraz starostwa kazimierskiego w pow. lubelskim.

Wątpliwości nastroczał wybór porównywalnych jednostek terytorialnych. Trzy podstawowe możliwości to: województwo, powiat i starostwo (lub tenuta). Województwa i powiaty — jako jednostki zbyt duże i administracyjne a nie gospodarcze — do tego rodzaju porównań nie nadają się. Również wybór starostw i dzierżaw ma swoje ujemne strony. Były one zbyt zróżnicowane pod względem wielkości (od 1 do ponad 20 wsi), aby stanowić podstawę do porównań. Poza tym niektóre ze starostw składały się z bardzo nieraz odległych od siebie wsi (np. część starostwa sandomierskiego położona była w okolicach Pilzna). Z tego względu zdecydowano się na wyodrębnienie jednostek gospodarczo-geograficznych obejmujących od około 10 do ponad 20 wsi, tworzących zwarte kompleksy. Ta kompleksowość podnosi wartość reprezentatywną jednostki w stosunku do najbliższego jej regionu. Wielkość 10—20 wsi pozwala na operowanie

⁷ *Lustracja województwa krakowskiego 1564 r.*, wyd. J. Małecki, Warszawa 1962—1964; *Lustracja województwa lubelskiego 1565 r.*, wyd. A. Wyczański, Warszawa 1959; *Lustracja województwa sandomierskiego 1564—1565*, wyd. W. Ochmański, Warszawa 1963.

⁸ Por. W. Kula; *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1962, s. 191.

Mapa 1 — Wielkość folwarku (w łanach) w królewskich Małopolski w połowie XVI w.

średnią wielkością gospodarstwa kmieckiego i folwarku⁹ oraz wielkością nazywaną umownie współczynnikiem ufolwarczenia.

Przez współczynnik ten należy rozumieć stosunek liczby łanów folwarcznych do łącznego areалу (folwarcznego i kmieckiego) danej jednostki. Lustracje zawierają dość pełną informację na temat gospodarstw kmiecych, podając liczbę gospodarstw w danej wsi według klas wielkości (ćwierć-, pół-, jednołanowe), lub liczbę gospodarstw i łączny ich areał. W przypadku gdy brak jest bezpośrednich informacji o areale kmiecym, zo-

⁹ A. Wyczański (*Studia*, s. 77—79) obliczenia średniej wielkości folwarku małopolskiego opierał na przykładzie 10 folwarków dla okresu 1500—1550 i 21 folwarków dla okresu 1551—1580.

stał on doszacowany w oparciu o wielkości średnie dla danej jednostki. Areału folwarków w łanach lustracje nie podają, zawierają jednak dane pośrednie, na podstawie których możliwe jest jego szacunkowe obliczenie — wielkości wysiewu i zbioru ¹⁰.

W pracy niniejszej zastosowano metodę oszacowania areału w oparciu o wysiew. Wysiew podany jest w korcach (czasem w ćwiertniach) miary lokalnej, najczęściej określonych w stosunku do korca krakowskiego. Jak wszystkie miary staropolskie, korzec (ze swymi odmianami regionalnymi) jest trudny do przeliczenia na system metryczny i każde przeliczenie obciążone jest błędem. Wielkość korca krakowskiego, stosowanego przez lustratorów jako jednostka porównawcza, została przyjęta w obliczeniach na 36 litrów ¹¹. Przyjęto również, iż powszechnym systemem gospodarki w XVI w. jest trójpolówka, tzn. że pod uprawą jest 66% całkowitego areału folwarku, że cztery podstawowe zboża zajmują 92% obszaru uprawnego, że występujący w Małopolsce łan wynosi średnio ca 17 ha i składa się z 30 mórg oraz, że przeciętny wysiew na morgę w owym czasie wynosi: 125 litrów pszenicy, 135 litrów żyta, 140 litrów jęczmienia i 180 litrów owsa ¹². Obliczenie areału folwarku na podstawie wysiewu dokonane zostało według następującego wzoru:

(wysiew w litrach: wysiew w litrach/morgę + 33% + 8%): 30 ¹³.

Metodą tą oszacowano wielkość wszystkich folwarków w królewstwach małopolskich lustrowanych w latach 1564—65. W oparciu o te dane obliczony został łączny areał folwarczny i przeciętna wielkość folwarku w poszczególnych porównywanych jednostkach. Wykorzystując znany już areał gospodarstw kmiecyh, obliczono procentowe współczynniki ufolwarcznienia. Uzyskane wyniki oparte na przybliżonych, niezbyt precyzyjnych danych traktować należy z rezerwą. Wartości bezwzględne mają w związku z tym mniejsze znaczenie, natomiast istotną rolę odgrywają zachodzące między nimi proporcje. Pozwalają one na wyróżnienie regionów o większym stopniu ufolwarcznienia (a więc prawdopodobnie o silniej rozwiniętej produkcji rynkowej zbóż).

W otrzymanym tą metodą obrazie gospodarczym Małopolski wyodrębnić można cztery strefy. Pierwszą z nich stanowi pas nadwiślański, drugą — Lubelszczyzna, trzecią — rejon Krakowa i Proszowic, wreszcie czwartą — południowo-wschodni skrawek Małopolski, okolice Biecza i Pilzna. Najniższym ufolwarcznieniem wyróżniają się: starostwo lanckorońskie i sąsiednie tereny powiatu śląskiego oraz starostwo chęcińskie. Słabo ufolwarcznione są również tereny położone w dorzeczu Dunajca i Raby.

Wielkość współczynnika ufolwarcznienia dostarcza tylko ogólnych informacji o utowarowieniu produkcji zbożowej w danym regionie, wskazuje na jej mniejsze lub większe związki z rynkami zbytu. Nie zawiera jednak danych pozwalających nawet pośrednio wnioskować o możliwościach produkcyjnych. Na wielkość towarowej nadwyżki folwarku wpływają jego obszar, wydajność i spożycie wewnętrzne ¹⁴.

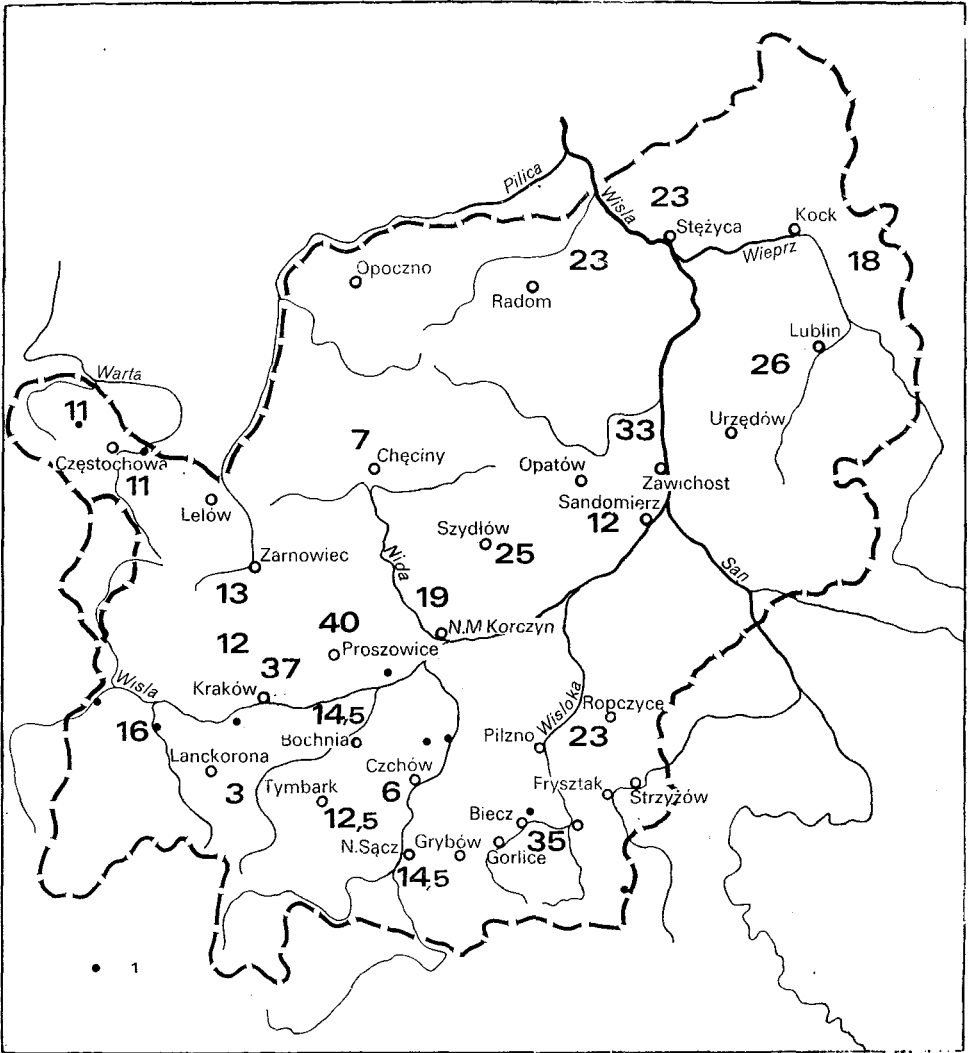
¹⁰ Por. tamże, s. 62—74; wykorzystuje on jeszcze metodę oszacowania areału według inwentarza roboczego i pańszczyzny.

¹¹ Tamże, s. 63.

¹² Tamże, s. 62—64. Na temat struktury zasiewów i systemu uprawy por. *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce* t. II, Warszawa 1964, s. 163 n.

¹³ A. Wyczański, *Studia*, s. 62—64.

¹⁴ Od wielkości folwarku zależała liczba personelu gospodarczego, a co za tym idzie — spożycie wewnętrzne. Na wydajność wpływały w owym okresie głównie czynniki naturalne (gleby, warunki klimatyczne).

Mapa 2 — Stopień ufolwarczenia (w %) w królewskich Małopolski w połowie XVI w.

1 — miejscowości, w których pobierano cło od bydła (wg Lustracji z 1570 r.)

Wynika z tego, że o wielkości łącznej produkcji towarowej folwarków danego regionu decyduje ich wielkość, nie zaś sama liczba. Oznacza to, że przy jednakowym współczynniku ufolwarczenia większe możliwości produkcji towarowej mają regiony o większych folwarkach. Zestawienie przeciętnych wielkości folwarków w przyjętych przez nas jednostkach porównawczych ze współczynnikami ufolwarczenia pozwoli na uzyskanie pełniejszego obrazu rejonizacji produkcji towarowej zbóż. Podobnie jak poprzednio wyróżnić można te same cztery wyżej rozwinięte strefy, które stanowią: pas nadwiślański, Lubelszczyzna, obszar wielkorządów

oraz okolice Biecha i Pilzna¹⁵. Najniższe wielkości, podobnie jak poprzednio, występują w starostwie checińskim oraz w południowo-zachodniej części woj. krakowskiego: w starostwie lanckorońskim i na terenie powiatu śląskiego. Pozycję wyższą niż pod względem ufolwarcznienia zajmuje tu region nad górnym biegiem Pilicy i Warty, między Żarnowcem a Częstochową.

Dokonane porównanie upoważnia do wyróżnienia w Małopolsce regionów rolniczych o wysokim stopniu towarowości. Pierwszy z nich stanowi pas nadwiślański, począwszy od okolic ujścia Nidy, oraz Lubelszczyzna. Drugi region obejmuje okolice Krakowa i Proszowic, trzeci — tereny między środkowym biegiem Wisłoki i Wisłoku.

Niski stopień ufolwarcznienia rolnictwa wykazuje Podkarpacie na zachód od Wisłoki, przy czym najniższy jest on na Podhalu, w starostwach lanckorońskim i śląskim. Podobny typ gospodarki posiada starostwo checińskie, a więc prawdopodobnie cały obszar Gór Świętokrzyskich i Puszczy Radomskiej. Jakie czynniki gospodarcze wpłynęły na taką właśnie geografie gospodarczą rolnictwa małopolskiego? Założeniem jest pogląd, że istnienie folwarku wiąże się z produkcją na zbyt. Jakie więc rynki oddziaływały swym popytem na rozwój produkcji zbożowej w Małopolsce? Największym, najbardziej chłonnym rynkiem zbytu zboża polskiego był Gdańsk. Księgi cła wodnego wrocławskiego pozwalają ustalić zakres jego oddziaływania w Małopolsce. Pokrywa się on z ustaloną przez nas pierwszą strefą o wysokim stopniu ufolwarcznienia. Czynnikiem aktywizującym produkcję zbożową jest w tym przypadku bliskość drogi wodnej — Wisły.

Pozostałe regiony o wysokich wskaźnikach ufolwarcznienia i średniej wielkości folwarku znajdują się poza strefą oddziaływania eksportowego rynku gdańskiego. Z całego obszaru województwa krakowskiego wywożono do Gdańska mniej zboża niż z pojedynczych powiatów Sandomierszczyzny i Lubelszczyzny. Notowania ładowniczych komór małopolskich wykazują również znikomy obrót zbożem, co obrazuje tabela 3.

Dane tabelki wskazują, że zboże przewieziono przez 7 z 16 komór. Obroty podobnego rzędu notowane są na tych komorach w latach 1583—1586¹⁶. Dowodzi to, że na produkcję zbożową tej części Małopolski nie wpływały w sposób istotny rynki zewnętrzne. Słabe związki z rynkiem gdańskim tłumaczyć można zbyt dużą odległością (mimo równie łatwego co np. z Kazimierza spławu Wisłą) i przeciwdziałaniem rynków wewnętrznych. Naturalnym rynkiem zbytu produktów wiejskich było miasto i dlatego w czynniku urbanizacyjnym szukać należy bodźca produkcji towarowej.

Wysokim stopniem ufolwarcznienia i wysoką przeciętną wielkością folwarku odznacza się obszar między Krakowem a Proszowicami, obejmujący m. in. wielkorządy, stanowiący bezpośrednie zaplecze rolnicze największego (poza Gdańskiem) ośrodka miejskiego Polski. Kraków wchłaniał zapewne towarowe nadwyżki zboża z terenów nad górną Wisłą, wpływając hamująco na zainteresowanie spławem do Gdańska. Podobne wskaź-

¹⁵ Obliczone tu średnie wielkości folwarku w poszczególnych jednostkach różnią się znacznie od przeciętnej przyjętej przez A. Wyczańskiego dla całej Małopolski (stosował on w swych obliczeniach również metodę przyjętą przez nas). Wynika to głównie z samego rozbięcia średniej na poszczególne regiony. Wpływ na różnicę ma również oparcie szacunków na innej kategorii własności (królewskiej).

¹⁶ Tamże, tabl. 46, s. 226 n.

niki ma region położony nad środkowym biegiem Wisłoki i Wisłoku. Brak tu wprawdzie ośrodka zbliżonego wielkością do Krakowa, ale dużo jest niewielkich miast o rozwiniętym rzemiośle tkackim, jak Pilzno, Ropczyce, Frysztak, Strzyżów, Jasło czy Biecz, zaliczający się do największych ośrodków miejskich Małopolski¹⁷. Ich zapotrzebowanie na produkty rolne stanowić musiało bodziec do rozwoju produkcji towarowej zboża, której przejawem był wysoki stopień ufolwarczenia.

Tabela 3

OBRÓT ZBOŻEM NA KOMORACH PROWINCJONALNYCH
W MAŁOPOLSCE W R. 1551/52

Komora	Liczba koni jucznych
Przedbórz	49
Koziegłowy	2
Częstochowa	343 (zboże* i inne towary)
Sącz	16
Biecz	20
Miechów	29
Mstów	27

Podstawa: R. Rybarski, op. cit. t. II, tabl. 45, s. 220.

* Ładunek zboża niesiony przez jednego konia jest trudny do określenia. W stosunku do innych towarów Rybarski przyjmuje ładunek 4—6 cetnarów (tamże, s. 339).

Urbanizację (rynek wewnętrzny) i spławny szlak wiślany (rynek eksportowy) uznać więc można za główne czynniki aktywizujące rolnictwo do uzyskiwania nadwyżek. Czy jedyne? Czy uczęszczane szlaki handlowe nie stwarzały zapotrzebowania na produkty rolne? Najważniejszą pozycję w lądowym handlu południowej Polski zajmował w XVI w. eksport wołów. Wiadomości na jego temat są dość ogólnikowe. Wiadomo, że rocznie przechodziło przez komory celne kilkadziesiąt tysięcy sztuk bydła¹⁸. Pędzono je z Podola, Ukrainy, z Węgier i Mołdawii przez Małopolskę na Śląsk i dalej do Saksonii. Konieczność wykarmienia tych wielkich stał wpływać mogła mobilizująco na produkcję rolniczą terenów, przez które przebiegał szlak przepędu bydła. Notowania na komorach celnych wskazują, że biegł on od Gródka przez rejon Jasła i Biecha w kierunku dolnego biegu Dunajca, gdzie rozdzielał się na dwie odnogi. Pierwsza biegła w górę Wisły prawym jej brzegiem aż do Oświęcimia. Druga przechodziła przez okolice Korczyna i Proszowic kierując się na Lelów i Krzepice. Ta właśnie odnoga przejmowała gros obrotu bydłem (por. tab. 4).

¹⁷ Por. ocenę gospodarki tego regionu w późniejszym okresie A. Podraza, *Rola gospodarcza Małopolski*, s. 40 n.

¹⁸ Por. R. Rybarski, op. cit. t. I, s. 62 nn. Z prac obcych problem handlu bydłem w tym okresie omawiają m. in. F. Lütge, *Vergleichende Untersuchungen über die landwirtschaftlichen Grossbetriebe seit dem Ausgang des Mittelalters*, „Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie” t. IX, 1961 oraz Z. P. Pach, *The Role of East-Central Europe in International Trade (15th and 17th Centuries)*, „Etudes Historiques” t. I, 1970 Budapest 1970.

Tabela 4

OBRÓT BYDŁEM NA PROWINCJONALNYCH KOMORACH CELNYCH W MAŁOPOLSCE
W R. 1551/52

Komora	Woły w sztukach	Bydło w sztukach	Woły i bydło
Krzepice	6205	41	—
Częstochowa	1105	113	—
Lelów	2141	12	—
Przedbórz	4160	314	—
Koziegłowy	117	—	—
Siewierz	—	—	297
Krosno	1964	—	—
Biecz	—	—	593
Jasło	—	—	1195
Dembowiec	—	—	2581
Dukła	—	—	2334
Miechów	—	—	1575
Mstów	—	—	117
Będzin	20	—	—
Nowy Targ	23	—	—
Razem	15735	480	8692

Podstawa: R. Rybarski, op. cit. t. II, tabl. 45, s. 220 n. oraz tabl. 43, 46, 47.

Ostatnio opublikowana lustracja dróg województwa krakowskiego z 1570 r.¹⁹ informuje, że cło od bydła pobierano w następujących miejscowościach: Dukła, Wojnicz, Biecz, Melsztyn, Sitnica, Koszyce, Skawina, Brzeźnica, Rajsko, Oświęcim, Zator, Kłobuck i Mstów.

Zwraca uwagę, że droga przepędu bydła przebiegała przez dwie strefy o wysokim współczynniku ufolwarczenia, a rejon Lelowa i Krzepic, chociaż nie wyróżnia się pod tym względem, ma wysoką przeciętną wielkość folwarku. Czy więc obok lokalnych rynków mijekskich i spławu do Gdańska transport dziesiątków tysięcy sztuk bydła stanowił czynnik wpływający na towarowość produkcji zbożowej?

Rozważyć jeszcze należy problem wpływu czynników naturalnych (jak gleby i ukształtowanie terenu) na charakter produkcji rolniczej. Jakość gleb niewątpliwie wpływa na wydajność plonów, jednak nieurodzajne gleby wcale nie obniżają towarowości produkcji zbożowej, czego najlepszym przykładem jest olbrzymi udział Mazowska i północnej Małopolski w spławie wiślanym oraz wysoki stopień ufolwarczenia w połączeniu z wysoką przeciętną wielkością folwarku w rejonie Pilzna i Jasła.

Większy wpływ na charakter gospodarki wykazuje fizjografia terenu. Nie przypadkowo Podkarpacie (z wyjątkiem okolic Jasła i Pilzna) oraz Góry Świętokrzyskie i Jura Krakowska mają najniższe współczynniki towarowości rolnictwa. Górzystość terenu, złe gleby, ostry klimat, a tym samym krótszy okres wegetacji nie sprzyjają produkcji roślinnej. Z tym łączy się słabe zaludnienie i słaba urbanizacja oraz duża odległość od głównych arterii komunikacyjnych²⁰. Stąd znacznie mniejsze niż na in-

¹⁹ Lustracja dróg województwa krakowskiego z r. 1570, wyd. B. Wyrozumski, Kraków 1971.

²⁰ Por. A. Podraza, *Rola gospodarcza Małopolski*.

nych terenach folwarki, które są w większym stopniu formą wykorzystania wolnej siły roboczej niż produkcji towarowej. Gospodarkę Podkarpacia, zwłaszcza jego południowej i zachodniej części charakteryzuje obok niskiej towarowości produkcji zbożowej również występowanie niskotowarowego pasterstwa. Wyrazem tego jest osadnictwo na prawie wołoskim, którego rozwój nasila się około połowy XVI w.²¹

Ten podział rolnictwa małopolskiego na strefy o wysoko rozwiniętej rynkowej produkcji zbóż i regiony prymitywnego pasterstwa uzależniony był, w ramach stworzonych przez warunki naturalne, od czynników ekonomicznych. Towarowość produkcji zbożowej związana była z możliwością ulokowania nadwyżki na rynku. Za miernik stopnia towarowości przyjęto współczynnik ufolwarcznienia. Analiza tego współczynnika wskazała, że oddziaływały na rolnictwo małopolskie trzy rynki zbytu o szczególnej aktywności: gdański, krakowski i biecko-jasielski. Pierwszy reprezentował popyt zagranicą, drugi wielkiego ośrodka miejskiego, trzeci — zsumowany popyt małych i średnich miast — regionu zurbanizowanego.

Korelacja stref o wysokim współczynniku ufolwarcznienia z przebiegiem szlaku handlu bydłem nasuwa przypuszczenie, że handel ten stanowił swoisty bodziec dla rolnictwa i tym samym stanowił również czynnik aktywizujący produkcję towarową.

АНДЖЕЙ ОЛЕЯРЧУК

ТОВАРНОСТЬ МАЛОПОЛЬСКОЙ ЗЕРНОВОЙ ПРОДУКЦИИ В XVI СТОЛЕТИИ ОПЫТ РАЙОНИРОВАНИЯ

Автор предпринимает попытку исследования товарности продукции хлеба в Малой Польше в XVI в., ее районирования и стимулирующих факторов, на основании писцовых книг королевских имений от 1564—1565 гг.

Главным рынком сбыта польского зерна были западноевропейские страны, куда оно попадало через Гданск. Главным поставщиком товарного зерна, хозяйством предопределенным к поставке своей продукции на рынок был шляхетский фольварк. Поэтому как показатель товарности хлебного производства принято отношение количества фольварчных ланов к общей (фольварчной и крестьянской) посевной площади на данной территории. Этот коэффициент исчислен и сравняем для выделенных автором хозяйственно-географических единиц состоявших от одного десятка до двух и иногда выше, и составлявших плотные комплексы.

Полученный этим методом экономический образ Малой Польши позволяет обособить четыре зоны с высоким коэффициентом развития фольварков: 1) привислянская полоса, 2) Люблинская земля (обе эти зоны активно участвовали в сплаве Вислой), 3) район Кракова и Прошовиц и 4) юго-восточный угол Малой Польши в окрестностях Беча и Ясла. Наиболее низким коэффициентом выделялись: Ланцкоронское староство и соседняя территория силезского повята и староства Хенцинского, а также бассейны рек Дунайца и Рабы. На характер хозяйства воздействовали климатические условия, рельеф местности, виды почвы.

²¹ Por. m. in. S. Górzyski, *Z dziejów osadnictwa i pasterstwa Podhala i Tatr w wiekach XII—XVIII*, [w:] *Pasterstwo Tatr polskich i Podhala* t. IV, red. W. Antoniewicz, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962; Z. Hołub-Paciewiczowa, *Osadnictwo pasterskie i wędrówki w Tatrach i na Podtatrzu*, Kraków 1931; H. Stamiński, *Rozmieszczenie punktów osadniczych Sądeczyny w czasie (do r. 1572) i przetrzeń*, „Rocznik Sądecki” t. VI, 1964; (lata 1573—1800), tamże, t. X, 1969.

На товарность производства воздействовали также рынки сбыта — их расстояние и возможности путей сообщения. Анализируя с этой точки зрения зоны высокой степени развития фольварков автор устанавливает воздействие на малопольское сельское хозяйство трех главным образом рынков сбыта: гданского (в привислянской полосе и Люблинской земле), краковского (окрестности Кракова и Прошовиц), и бежкоясельского. Первый отвечал на спрос зарубежный, второй — крупного городского центра, третий — общий спрос малых и средних городов урбанизированного района. Соотношение зон высокого коэффициента развития фольварков с расположением пути торговли скотом позволяет предполагать, что скотопрогон являлся фактором также стимулирующим товарное производство зерновых.

Andrzej Olejarczuk

COMMERCIALISATION DE LA PRODUCTION DU BLÉ EN PETITE POLOGNE
AU XVIe SIÈCLE. ESSAI D'UNE RÉGIONALISATION

L'auteur tente d'analyser la commercialisation de la production du blé en Petite Pologne au cours du XVIe siècle et les facteurs qui l'ont stimulée, en se basant sur les inventaires des biens de la Couronne entrepris au cours des années 1564—1565.

Les principaux débouchés pour le blé polonais étaient constitués par les pays de l'Europe occidentale où ce blé arrivait à travers le port de Gdańsk. Le blé exporté était fourni surtout par la réserve seigneuriale qui était, par définition, une entité économique axée vers la production pour le marché. Afin d'obtenir un indice de la commercialisation de la production du blé on a pris pour coefficient le rapport entre le nombre de manses (*laneyus* = un peu plus de seize hectares) appartenant aux réserves, et celui de l'ensemble des manses cultivées dans la région donnée. Ce coefficient a été évalué et comparé par l'auteur pour des entités économique-geographiques déterminées de l'ordre de grandeur de 10 à plus de 20 villages chacune.

Le tableau économique de la Petite Pologne ainsi obtenu donne 4 zones où ce coefficient est élevé. Ce sont: les environs immédiats de la Vistule, la région de Lublin (signalons que ces deux zones participaient activement au transport du blé par voie fluviale vers Gdańsk et les ports de la Baltique), la région de Cracovie et de Proszowice, ainsi que la pointe sud-orientale de la Petite Pologne dans la région de Jasło et Biecz. Ce coefficient est le plus bas dans la starostie de Lanckorona et dans les territoires voisins de la Silésie, de même que la starostie de Chęciny, les bassins du Dunajec et de la Raba. Bien entendu le caractère de l'économie rurale et partant de la production était conditionné par les données du climat, l'agencement des territoires, la fertilité du sol. Cependant la commercialisation de la production était plus influencée par la situation des débouchés, leur distance et les possibilités de transport. En analysant sous ce rapport les zones où le coefficient des réserves seigneuriales est particulièrement élevé, l'auteur constate que l'agriculture de la Petite Pologne a été soumise à l'influence de trois débouchés particulièrement actifs: celui de Gdańsk (sur les deux rives de la Vistule et dans la région de Lublin), celui de Cracovie (les territoires voisinant avec la ville de Cracovie et celle de Proszowice), celui des environs de Biecz et de Jasło. Le premier de ces débouchés représentait la demande des marchés étrangers, le second celle d'une grande agglomération urbaine indigène, le troisième une demande additionnée des villes petites et moyennes d'une zone particulièrement urbanisée. La corrélation des zones où le coefficient des réserves est particulièrement élevé avec les voies par lesquelles s'effectuait le commerce des bestiaux suggère que ce commerce-là constituait un élément stimulant de la production du blé pour la vente et le commerce.